УДК 81.373

Л.Х. Дәүләтшина

АПАС ТӨБӘГЕ СӨЙЛӘШЛӘРЕНДӘ «ҖЕН» ПЕРСОНАЖЫНА БӘЙЛЕ ЛЕКСИКА

В данной работе проанализирована мифологическая лексика татар нагорной стороны, связанная с наиболее активным персонажем нечистой силы «җен», который может свободно замещать некоторые другие, принимая на себя их специфические функции. Автором представлены материалы к словарю мифологической лексики. В основу словаря положен лексический принцип с элементами идеографического: выделены пучки релевантных признаков и функций для персонажа.

Ключевые слова: этнолингвистика, словарь, персонаж, обряд, лексика.

Тел – ул милли тарихыбызның чагылышы. Анда халыкның үткәне, бүгенгесе, мәдәни багланышлары, дөньяга-карашы, ышаныч-өметләре чагылыш таба. Халык сөйләшләре элек-электән галимнәрнең игътибарын җәлеп итеп килде. Татар халкының җирле сөйләшләре дә инде бер гасыр дәвамында өйрәнелә. Дөнья әйләнәсендә барган үзгәрешләр, әлбәттә, телне дә читләтеп узмый. Тел һаман алга бара, үсә, үзгәрә. Әмма шул ук вакытта телдә халыкның этномәдәни байлыгы, инде яшәештән төшеп калган мәдәни күренешләрнең исемнәре-атамалары саклана килә. Димәк, халыкның тарихын, рухи һәм матди байлыгын өйрәнүнең төп чыганагы ролен телнең лексик составы үти. Этномәдәни лексика исә халыкның үткәнен һәм бүгенгесен сурәтләп кенә калмый, ә бәлки аның бай рухи тормышын да күз алдында тергезә, көндәлек яшәештән төшеп калган күренешләрнең, ышану-йолаларның асылын аңларга ярдәм итә. Бу юнәлештә эзләнүләр алып барган белгечләр (Ф.С. Баязитова, Ф.Ю. Юсупов, М.И. Әхмәтҗанов, Г.Ф. Мөхәммәтова һ.б.) өчен халык мәдәниятенең һәр тармагы кызыклы. Бу мәкаләдә төп игътибар «мифологик лексика»га юнәлтелә, чөнки татар һәм башка халыклар мифологиясе мифологик персонажлар турындагы күзаллауларны гына түгел, ә бәлки алар белән бәйле функцияләрне (куркыту, адаштыру, яклау, басу, зәхмәт җибәрү һ.б.), мифологик образларга бәйсез мотивларны (абага чәчәген табу, хәзинә эзләү һ.б.), мифологик лексиканы үз эченә алган катлаулы система буларак билгеләнә [Виноградова, Толстая, 1994, с. 16–44]. Мифологик лексика төшенчәсе мифологик персонажларның исемнәрен, хәрәкәт атамаларын, аларның тышкы кыяфәтләрен, кешеләр белән мөнәсәбәтенә бәйле төшенчәләрне, мифологик персонажлар белән бәйле хәлләрне аңлатырга мөмкинлек бирә.

Биредә татар традицион мәдәниятендә таралыш тапкан

түбән рухлар хакындагы ышанулар системасында иң актив персонажларның берсе булган «җен» образына бәйле лексика анализланды. Ислам дине өйрәтүләре аша татар традицион мәдәниятендә үз урынын яулаган әлеге персонаж белән бәйле ышанулар Гарәбстан территориясендә VI–VII гасырларда яшәгән халыклар арасында ислам динен кабул иткәнче үк киң таралыш тапкан булган. Мөселман традициясе буенча, Аллаһы Тәгалә җеннәрне уттан яраткан һәм аларга аң биргән, дип исәпләнелә. Җеннәрнең күбесе Иблис белән бәйле булса да, кайберләре ислам динен кабул иткән [Мифы народов мира, с. 374], шуңа күрә халык ышануларында алар «шәйтани» һәм «мөселман» җеннәренә аерыла.

Татар халкының бүгенге көн мифологик күзаллауларында җен, бер яктан, кешегә зыян китерердәй персонажларны алыштырып килә, икенче яктан, аның үзенә генә хас функциональ кыры да оеша. Экспедиция барышында язып алынган текстларда информантлар әлеге персонажны *җен, чин, чин-сәхмәт, җен-зәхмәт, шайтан, зәхмәт* дип атыйлар. Җен көндәлек тормышта күзгә күренеп йөрми, ул гаиләсе белән параллель дөньяда яши, әмма, үзенә кирәк булганда, кеше, берәр әйбер, табигать күренеше һ.б. кыяфәтләргә керергә мөмкин. Җеннең яшәү урыны буларак халык телендә иң еш искә алына торган урын (лат. *локус*) – мунча, шуңа да мунчага тамак кырып керү кабул ителгән, кояш баегач, көн уртасында һәм төн уртасында керү тыелган [Дәүләтшина, 2017, б. 88].

Җен белән бәйле фольклор текстлары күпчелекне тәшкил итсә дә, алар нигездә берничә сюжетка кайтып кала. Җен кешенең яши торган йортына үтеп кереп, йортка бәла-каза алып килергә мөмкин, шуңа күрә дә әлеге персонаждан саклану чаралары бүгенге көндә дә актив кулланыла (ишек өстенә ат дагасы, артыш таягы кую; ишекләрне, ризык өсләрен бисмилла әйтеп ябу, тәрәзә төпләренә ризык куюны тыю һ.б.). Әлеге мифик затның зәхмәте кешегә йорт эчендә генә түгел, ә бәлки юлда, җиде юл чатында, пычрак урында, ташландык нигезләрдә дә тияргә мөмкин.

Җеннең эшчәнлеге күп очракта бала алыштыру белән бәйле. Адәм баласын җен юкка гына урламый. Урланган бала үсеп җиткәч, җеннәр арасында имче функциясен башкара, чөнки кешегә җен зәхмәте кагылган шикелле, җеннәргә дә адәм зәхмәте йогарга мөмкин икән. Персонажның әлеге функциясе баланы саклау белән бәйле гамәлләр комплексын да барлыкка китерә (баланы һәм көмәнле хатын-кызны ялгыз калдырырга ярамый; ялгыз калдырырга туры килгән очракта янына тимер әйбер, сарымсак, артыш таягы, миләш ботагы куярга кирәк һ.б.).

Гомумән алганда, халык телендә җен дип аталып йөртелгән персонаж ислам дине өйрәтүләре нигезендә таралыш тапкан булса да, бүгенге көндә исемнәре, генезисы, тышкы кыяфәте ягыннан мөселман традициясенә якын-

лыгын саклаган хәлдә, функциональ яктан, татар халкының мифологик күзаллауларына бәйле рәвештә, шактый баеган һәм үзгә персонажга әверелгән.

Түбәндә Апас төбәгендә яшәүче татарларның телендә актив кулланылышта булган җен персонажына бәйле мифологик лексика урын алды. Иң беренче итеп, персонажның җирле сөйләшләрдә кулланылышта йөргән исемнәренә, алар белән бәйле күренешләргә аңлатма бирелә. Әгәр дә персонажның исеме сөйләштә тотрыклы конструкцияләр төзүдә катнаша икән, әлеге әйтелмәләр дә күрсәтелә, аларның мәгънәсе аңлатыла. Һәр төшенчә диалекталь вариантта китерелә, аның аңлатмасы бирелә һәм әлеге лексема кулланылган фольклор текстларының вариантлары күрсәтелә (аңлатмалар – рус телендә, ә текстлар татар һәм рус телләрендә бирелде, чөнки әлеге материаллардан башка халык вәкилләре дә файдаланырга мөмкин). Бу төр эзләнүләрне әлеге юнәлештә беренче адым дип исәпләргә кирәк, чөнки максатка ирешер өчен һәр сөйләш, һәр диалект мифологик контекстка бәйле рәвештә анализланып чыгарга тиеш. Шул чакта гына татар теленең мифологик лексикасын туплаган этномәдәни сүзлек турында сүз алып барырга мөмкин.

* * *

Җен – демонический персонаж, выступающий в качестве обобщенной фигуры для всей нечистой силы.

Элек күп булган җен. (Раньше было много джиннов). (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Багишево).

Җен бар ул, бар, җенсез ни юк. (Джинны есть они, есть, без джиннов ничего нет) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Бакрче).

Ятам. Йемшек кенә нәрсә менә. Тотам, этеп җибәрә. Әни әйтә: «Нишлисең», – ди. Менә шулай дип әйттем. Җен ул, дип, әнкәй үз янына чакырды. (Лежу, мягкое что-то. Дотрагиваюсь, отталкивает. Мама говорит: «Что ты делаешь?» Ей сказала. Мама сказала, что это джинн и позвала к себе) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Тявгельдино).

Безнең бер күрше әби барие монда килгәчтен. Кояш баегач суыңы түкмә, диде. Кыйблага каршы карап атма суны. Әгузе бисмиллаңы әйтеп ат, диде. Бисмилласыз аткан су, диде, шишага җеннәр килеп тутырыр икән, үлгән чагында шул суны сиңа күрсәтер икән, дип әйтәләр ие инде. (У нас была бабушка-соседка. Она говорила, что нельзя выливать воду после заката солнца. Не выливай ее, в сторону киблы. Когда выливаешь, нужно произносить «Әгузе бисмилла». Воду, вылитую без бисмиллы, соберут джинны, наполнят ею бутылку и дадут выпить после твоей смерти) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Деушево).

Җен богаулану – наложить путы на джиннов.

Хәзер богауландылар җеннәр уразада... Богаулана Уразада, анда гыйлем җеннәре генә кала. (Во время уразы на джиннов

накладываются путы. Остаются только мудрые джинны) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Тявгельдино).

Гыйлем җеннәре – мудрые джинны (доброжелательные персонажи нечистой силы) / **Мөселман җеннәре** – праведные джинны.

Ул шәйтани җеннәр бар, гыйлем җеннәре бар. Кайбер ишесе бик каты белгәчтен, моны гыйлем җеннәре өйрәткән дип әйтәләр иде әбиләр безнең. Менә догаларны бик белә, бик каты дин буенча белә инде. Аны төннә гыйлем җеннәре эрәтә дип әйтәләр ие әбиләр... Алары яхшыдыр, күрәсең, яхшыдыр. (Есть плохие джинны, а есть мудрые джинны. Если некоторые (люди) много знали, бабушка говорила, что их обучали мудрые джинны. Молитвы вот знает, по религии много знает. Говорят, что их ночью обучают мудрые джинны. Они хорошие, видимо, хорошие) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Черемшан).

Шәйтани җеннәр – джинны-шайтаны (вредоносные персонажи нечистой силы) / **Начар җеннәр** – плохие джинны.

Шәйтани җеннәр зәхмәтләр, ниләр эшли инде сиңа, начарлыклар эшли. Элек бит мунчаны иртә белән җагалар ие. Менә Югары Балтайда җен тыккан икән башын дип (әйтәләр иде), аның чәчләре дә югие, битләре дә әллә нindie. Мунча җагарга баргач, башын тыгып куйган икән мунчага дип ишеткәнем бар. Утка тыккан икән ди-ди. Ничек үлмәгәндер. Чәче дә җугие, бите дә бик ни ие. Хатын-кыз. Менә шуңа күрә тамак кырып керергә кушканнар инде. (Джинны-шайтаны вредят тебе. Раньше баню рано топили. В В. Балтае говорили, что джинн засунул человека головой в печь. У него и волос не было, и лицо какое-то было. Когда пошел баню топить засунули его. В огонь засунули. Как он не умер. И волос не было, и лица. Женщина. Поэтому и говорят, что нужно оповестить о том, что идешь) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Бакрче).

Җен табыны – стол, накрытый джиннами (участок дороги, грязное место, заброшенные дома при переходе через которые человека заболевает).

Җен табыннары була инде ул. Әшәке төштә була ул. Тизәкле, ниле. Берәү борчак чабырга барган. Бу шул төштә җатып йоклаган. Арбага тияп апкайттылар аны. Шуның белән үлде дә ул. Без табын ничек корабыз, алар шулай кора икән. Ашап-эчеп утыра икән алар. Минем үземә дә очрады ул җен табыны. Кыз чагында. Апалар безнең кич утыра. Апа әйтә, бар әле гармунны аптөш әле, ди. Кайтам, койма буена ак таш үгән ие әле. Шул төшкә җиттем, бөтен урам тулды халык белән. Җен табыны шул булган. Бөтенесе кеше менә. Әнкәй чыкты да: «Нишлисең?» – дип кычкырып җибәрде. Урамда бер кеше калмады. Әнкәй әйтә: «Нишләп сикереп торасың анда». Әнкәй эндәшмәгән булса, нәрсә дә булса булган булыр иде. (Бывают столы, накрытые джиннами. Они бывают в плохих местах. В грязных. Кто-то

пошел косить горох. Лег там и уснул. В телеге его привезли. Так и умер он. Как мы накрывам на стол, так же и они накрывают. Едят и пьют оказывается. И я наткнулась на такое место. Когда девочкой была. Сестры наши вечером выходят гулять. Сестра мне сказала принести гармонь. Иду домой, около нашего забора белый камень был. Дошла до этого места, вся улица наполнилась людьми. Все люди. Мама вышла и закричала: «Что ты делаешь?» Никого не осталось на улице. Мама говорит: «Почему ты прыгаешь? Если бы мама не позвала меня, что-нибудь случилось бы») (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Бакрче).

Җен табынына очрау – встретить стол, накрытый джиннами.

Шуны ишеткәнем бар. Җеннәр табынына очрадым. Кулукуллар таккан, атлар җиккән, артымнан куаладылар дигәнне ишеткәнем бар. (Слышала кое-что. Повстречался стол, накрытый джиннами. С колоколами, с запряженными лошадьми за мной гнались, говорят) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. В. Балтаево).

Җен табынына басу – наступить на стол, накрытый джиннами.

Менә безнең авылда бер әби барие. Тормый торган нигез аркылы чыккан. Менә шул кояш баегач, тормый торган нигезләрдән чыгарга ярамый дип, силәшәләр иде әниләр. Ул телсез калды, түлке бүтән сүзне әйтми. «Әй, алла», аның бар сүзе. Менә аңа син сүз яшәсең, ул сиңа «Әй, алла», дип җавап бирә. Менә шул җен табынына баскан дип әйтәләр ие. (У нас в деревне жила бабушка. Она прошла через заброшенный дом. Родители говорили, что после захода солнца нельзя ходить в местах, где никто не живет. Он потеряла дар речи. Говорит только: «О, боже». Ты ей что-нибудь говоришь, а она тебе отвечает «О, боже». Говорили, что она наступила на стол, накрытый джиннами) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Багишево).

Җен жулы – тропинка джиннов (тропинка для нечистой силы).

«Тәрәзә төбе – җен җулы», – диләр. (Говорят, что подоконник – это дорога джиннов.) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Бакрче).

Тәрәзә төбенә ризык куймагыз, җен җөри торган урын. (На подоконник ничего не ставьте, это место, где ходят джинны) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. В. Балтаево).

Алыштыру – подменить (подмена нечистой силой ребенка своим).

Бер хатын бар ие. Аның малае булган. Шулай бишеккә салган инде. Аның малаен җен алыштырган. Бишеккә салган, малай үзенеке түгел. Шулай малайны күтәреп алган да, күтенә суга-суга ишек бусагасына илтеп куйган. Син үзеңнекен үзең апкит, минем үземнекен үзең китер, дип әйткән. Китереп куйды, ди. Җен иләмсез, ди. Зәгыйфь була алар. Озак яшәми алар.

Аның җанына пычак, я качы куялар малай башына. Килми инде аннан соң. (Жила одна женщина. У нее был ребенок. Положила она его в люльку. Ее ребенка подменил джинн. Смотрит, ребенок не ее. Подняла она его и, стукая по мягкому месту, отнесла на порог. Сказала: «Ты унеси своего, мне принеси моего». Принес, говорит. Дитя джинна бывает некрасивым. Они долго не живут. Рядом с ребенком надо положить нож или ножницы. Не приходит потом) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Бакрче).

Иләшү – повадиться (о приходе нечистой силы к одинокой женщине).

Җен иләшкән булган икән бу хатынга. Ул табагачка атланып, сүгенеп куып чыгара икән аны ишектән. Өендә атланып-атланып, сикреп-сикреп йөри икән дә, ишек төбенә сөяп куеп, «Барыгыз чыгып китегез, күземә күренмәгез», дип сөяп куя икән, ди. (Джинн повадился ходить к этой женщине. Она его прогоняла, сев на ухват и бранясь. Садится на ухват и прыгает по дому, затем прислоняет его к двери и говорит: «Идите, уходите, не показывайтесь мне на глаза») (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Черемшан).

Кайсы кеше ирсез кала бит инде яшьли. Ирсез кала, аңарга иләшә диләр. Минә бездә бар ул аржакта бер хатын. Менә аңарга иләшкән диде җен. Бүтән кешенең малае булып килә, ди, җанына. Ясин чыгасы, ди, аңа. Аңар җиде кеше алып килеп укыталар, ди, инде җортта. Җиде көнгә хәтле укыйлар инде алар. Кайсы инде чатлыкка мылтыктан атарга кирәк дип тә әйтәләр. Куарга, ди, ди. Ир кеше ата инде, ир кеше. Бар инде ул иләшкән кешеләр. Зәгыйфь калучылар да бар иләшкән нигә. (Некоторые смолоду остаются вдовами. Без мужа живет, к ней джинн приходит, говорят. У нас тоже была такая женщина. Вот к ней повадился ходить джинн. Приходит в образе ребенка другой женщины. Надо прочитать суру Ясин. Семь человек собираются в доме и читают. До семи дней они читают. Некоторые говорят, что нужно стрелять по углам из ружья. Чтобы прогнать. Мужчина стреляет, только мужчина. Бывают такие люди, к которым повадился джинн. Больными остаются некоторые) (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Тявгельдино).

Сыптыру – погладить (нечистая сила забирает ребенка из чрева матери, погладив живот).

Ана карынында чагында әйтәләр аны. Менә шулай бер сыптырса, бала төшә ди, ди. Эчтән җен бер генә сыптыра, ди, ул. Аска таба сыптырып бала төшә, ди. (Об этом говорят, когда ребенок в чреве матери. Вот так гладит и случается выкидыш. Джинн гладит живот. Гладит и случается выкидыш). (Республика Татарстан, Апастовский район, д. Черемшан).

Әдәбият

Әхмәтҗанов М. Татар археографиясе. Соңгы елларда археографик экспедицияләр вакытында тупланган кулъязмаларның тасвирламалары. Сигезенче кисәк. Казан, 2011. 287 б.

Баязитова Ф.С. Керәшеннәр. Тел үзенчәлекләре һәм йола иҗаты. Казан, 1997. 248 б.

Баязитова Ф.С. Себер татарлары. Рухи мирас: гаилә-көнкүреш һәм йола терминологиясе, фольклор. Казан, 2001. 309 б.

Виноградова Л.Н., Толстая С.М. К проблеме идентификации и сравнения персонажей славянской мифологии // Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал. М., 1994. С. 16–44.

Дәүләтшина Л.Х. Татар халкының мифологик системасына бер караш // Фәнни Татарстан. 2017. №3. Б. 81–91.

Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т. / под ред. С.А. Токарева. М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. Т. 1. С. 374.

Мухаметова Г.Ф. Актуальные проблемы этнолингвистического изучения говоров региона Восточного Закамья Татарстана // Тюркологический сборник: материалы Всероссийской тюркологической конференции «Языки и литература тюркских народов: История и современность». Елабуга: Изд-во ЕГПУ, 2006. Вып. 3. С. 374–376.

Юсупов Ф.Ю. Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты. Казан: Татполиграф, 2006. 607 б.

Дәүләтшина Ләйлә Хәсән кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре